

Dorsalen als indicatoren
voor het archiefbewustzijn
in drie cisterciënzerinnenkloosters:
de oorkonden van de Bijloke te Gent
en de kloosters van Flines en Marquette
(dertiende - eerste helft zestiende eeuw)¹

door

Els DE PAERMENTIER

Abstract

Dorsal notes originated from the practical need to manage the growing collection of charters inside an institution. Medieval dorsal notes not only occur disordered and unorganised, they sometimes even correct or complete each other. However, the historical value of these 'scribbles' may not be underestimated, as they provide additional information concerning medieval archival management. This paper focuses on the charter collection of three Cistercian female communities in the county of Flanders, all founded in the thirteenth century: the Bijloke at Gent, and the communities of Flines near Orchies and Marquette near Rijsel.

The analysis of the different types of dorsal notes on the charters received by each of the three female communities and the connection between the notes and the compilation of their respective contemporary cartularies, confirm earlier conclusions drawn by other studies. They reveal that the way in which each charter collection was preserved, organised and managed, depended on local customs or needs, and thus was determined by individual decisions of the archivist or someone else who managed the charter collection. Even so, it remains particularly interesting to examine on what basis medieval archivists sorted out their single documents and which reference system they preferred to use while compiling the cartulary.

¹ Deze paper is een herwerkte versie van de lezing die eind oktober 2006 werd gegeven op het colloquium getiteld 'De informatiedrager als informant', georganiseerd door de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal-, Letterkunde en Geschiedenis. Ik dank prof. dr. Thérèse de Hemptinne en Gino Van Oost voor hun kritische bemerkingen en suggesties bij deze bijdrage.

Het thema van het colloquium 'De informatiedrager als informant' vormde de aanleiding voor een onderzoek naar de mate waarin oorkonden het archiefbewustzijn in de (late) middeleeuwen reflecteren. Niets lijkt immers zo treffend te beantwoorden aan de notie 'informatiedrager' als een middeleeuwse oorkonde. Het perkament vormde het materiële medium waarop de informatie door een koerier letterlijk werd 'gedragen' tot bij zijn bestemming. Hetgeen voor dit onderzoek speciale aandacht wekt, zijn niet de eigenlijke verordeningen maar de dorsale aantekeningen op de keerzijde van oorkonden. Middeleeuwse dorsalen zijn heel vaak slordig, staan door elkaar en op elkaar, verbeteren elkaar of vullen elkaar aan. Toch mogen deze 'krabbels' in hun waarde niet worden onderschat, ze informeren ons immers meer over het middeleeuwse structurele denken dan men vermoedt.

Van drie vrouwenkloosters uit het graafschap Vlaanderen, met name de Gentse Bijloke, het klooster van Flines bij Orchies en het klooster van Marquette bij Rijsel, alle gesticht in de dertiende eeuw, werden de middeleeuwse dorsalen op de oorkonden vanaf de stichting tot het begin van de zestiende eeuw geanalyseerd.² Daarbij werd getracht te achterhalen wat hun functies waren, en werd gepeild naar de mate waarin ze als indicatoren voor het middeleeuwse archiefbewustzijn konden gelden.

1. ONDERSCHIED IN SOORTEN DORSALEN

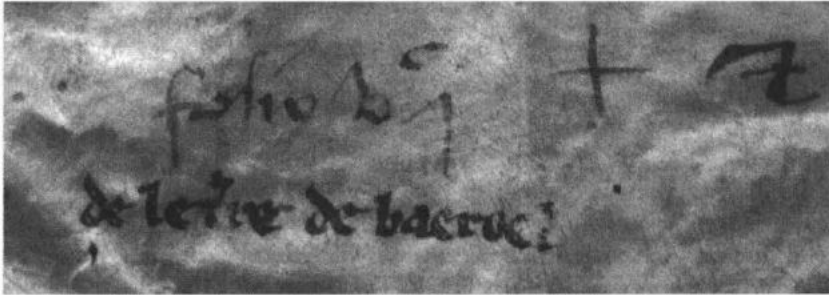
Dorsale aantekeningen bestaan in tal van varianten. Sommige zijn ontstaan in de entourage van de oorkonder, de meeste echter lijken opgetekend bij de destinataris of bestemming.³ Om hun specifieke bete-

² De drie religieuze instellingen zijn geselecteerd op basis van het feit dat hun oorkondeschat een aanzienlijk deel uitmaakt van het onderzoeksmateriaal dat momenteel wordt geanalyseerd in het kader van mijn doctoraatsonderzoek naar de organisatie van de grafelijke kanselarij tijdens de personele unie van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen (1191-1244) (Universiteit Gent, promotor: prof. dr. Thérèse de Hemptinne). De Bijloke werd gesticht in 1228 door gravin Johanna van Constantinopel en haar echtgenoot Ferrand van Portugal (U. BERLIÈRE, e.a. (ed.), *Monasticon belge*, deel VII: Flandre-Orientale, vol. 3, p. 337). De stichting van het Marquettelooster, die twee jaar eerder had plaatsgevonden, staat eveneens op naam van dit grafelijke echtpaar (L.H. COTTINEAU, *Répertoire Topo-Bibliographique des Abbayes et Prieurés*, Mâcon, 1939, tome 2, kol. 1769). Het klooster van Flines ontstond in 1234 door toedoen van gravin Johanna's zus Margareta, toen vrouwe douairière van Dampierre (COTTINEAU, *Répertoire Topo-Bibliographique*, tome 1, kols. 1153-1154).

³ Dit is gebaseerd op de vaststelling dat in elk van de drie kloosterarchieven de dorsale notities op de ontvangen oorkonden meestal van dezelfde hand zijn. In sommige gevallen is ook aantoonbaar dat de persoon die de dorsalen optekende eveneens de scribent is van het contemporaine cartularium, opgesteld in het klooster.

kenis en functie beter te kunnen onderscheiden, worden ze voor deze studie opgedeeld in dorsalen van louter inhoudelijke aard en dorsalen met een archivalisch karakter.

Voor de drie kloosters omvatten de dertiende- en veertiende-eeuwse dorsalen, zuiver *inhoudelijk* en beschrijvend van aard, niet meer dan een zeer bondige omschrijving van de contractinhoud die zich op de voorzijde van de oorkonde bevindt.⁴

Afb. 1 : Beknopte inhoudelijke dorsaal op een oorkonde uit het klooster van Flines (13de-14de eeuw).

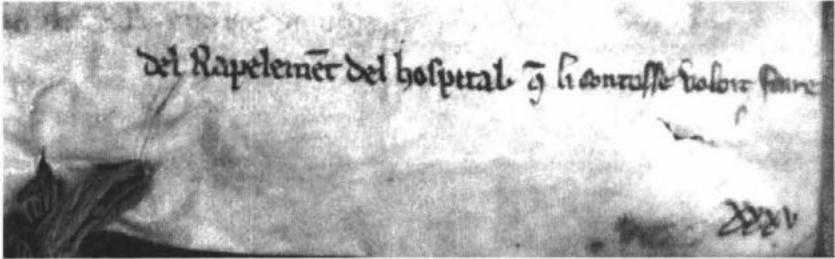
In hooguit een zestal woorden is in de meeste gevallen weergegeven om welke rechtshandeling het gaat, variërend van de stichting van het klooster, over een confirmatie van tiendeninkomsten tot een ruil van gronden, een toekenning van een privilege of vrijstelling van een of andere belasting. Heel vaak komt in de beschrijving een toponiem voor, meestal wanneer de oorkonde-inhoud een bezitting of inkomst betreft. Via dergelijke inhoudelijke dorsalen was men in staat in een paar woorden kennis te nemen van de inhoud van het document, zonder het te moeten ontrollen of openvouwen en daarbij het risico te lopen het breekbare zegel te beschadigen.⁵

Uitgebreide beschrijvende aantekeningen van meer dan zes woorden komen minder vaak voor en kenmerken zich ten opzichte van de korte aantekeningen door een toevoeging van namen, hetzij van de

⁴ Voorbeelden Bijloke: archief Bijloke (AB)/A8: *super hospitale in Gandavo* (dertiende eeuw), B22: *De inchoatione* (veertiende eeuw); Voorbeelden Flines: Archives départementales du Nord (ADN), 31H2/14: 'Des justices' (veertiende eeuw); 31H13/192: 'de le disme de Landast' (veertiende eeuw), 31H13/171: 'De letre de Baeroc' (dertiende-veertiende eeuw), 31H13/168: 'de le rente des C livres' (dertiende-veertiende eeuw). Voorbeelden Marquette: ADN 33H2/47: 'de winages et tonlieus de Flandre' (dertiende-veertiende eeuw), 33H3/63: *vetus privilegium* (dertiende eeuw).

⁵ Zie K. BODARWÉ, Gender and the archive: the preservation of charters in early medieval communities of religious women, in: M. VAN DIJK and R. NIP, *Saints, Scholars and Politicians. Gender as Tool in Medieval Studies*, Brepols, 2005, pp. 111-132, 122.

oorkonder, hetzij van een of meerdere disposanten of beneficiarissen.⁶ Regelmatig blijkt ook de oorspronkelijke beknopte notitie later door een andere middeleeuwse hand aangevuld met extra inhoudelijke duiding.⁷

Afb. 2 : 14de-eeuwse aanvulling van een dorsaal uit de 13de-14de eeuw (Marquette)

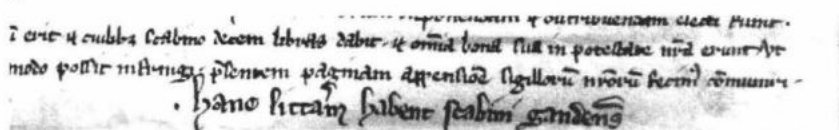
De taal waarin de middeleeuwse inhoudelijke dorsalen zijn neergeschreven varieert licht voor de drie kloosters. In het Bijlokearchief treft men pas vanaf de zestiende eeuw dorsalen aan in het Middelnederlands, de dorsalen uit de eeuwen daarvoor zijn alle in het Latijn. Op de oorkonden van de kloosters van Flines en Marquette echter duiken dorsalen in de volkstaal vroeger op. De oudste dertiende-eeuwse dorsalen zijn nog in het Latijn opgesteld, maar vanaf de veertiende eeuw is voor beide kloosters een duidelijke evolutie naar het Middelfrans merkbaar, ongeacht de taal van de oorkondetekst. Niettegenstaande Latijnse dorsalen er in de late middeleeuwen nog voorkomen, lijkt het Middelfrans vooral in het klooster van Flines snel de bovenhand te hebben gekregen.

De meeste dorsalen omvatten meer dan een summiere weergave van de oorkondetekst. Dorsalen van *archivalische* aard treden buiten de inhoud van de oorkondetekst en vertellen iets meer over de overleverings- en bewaringsvorm van het document, bijvoorbeeld dat het document een kopie is. Zo kan op de keerzijde niet alleen zijn vermeld dat

⁶ Voorbeeld Flines: ADN 31H3/21: 'Les lettres de le confirmation dou Roi de France' (dertiende-veertiende eeuw).

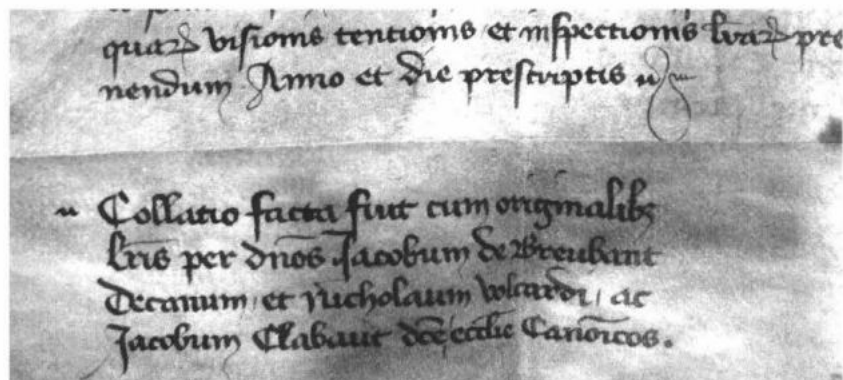
⁷ Voorbeeld Marquette: ADN 33H3/64: 'del Rapelement del hospital' (dertiende-veertiende eeuw) is aangevuld door een andere latere middeleeuwse hand met 'que li contesse voloit faire' (veertiende eeuw). Voor de Bijloke: AB C19: *Confirmatio decime ab episcopo Traiectensi* (dertiende eeuw) is aangevuld met *in officio de Hassnede* (vermoedelijk nog dertiende-eeuws). Voorbeeld Flines: ADN 31H3/20A: bij 'De le franchise des tonlius et de ces choses' (dertiende-veertiende eeuw) is door een latere middeleeuwse hand toegevoegd 'passage et vinage' (vijftiende eeuw), ADN 31H13/166: aan 'de le rente de X livres' (dertiende-veertiende eeuw) is door een latere middeleeuwse hand toegevoegd 'sur Lille donné par dame Jehanne' (vijftiende eeuw).

het document een *vidimus* is, maar ook in welke instelling de originele gevidimeerde oorkonde zich toen bevond, bijvoorbeeld bij de schepenen of in een ander klooster.⁸

Afb. 3 : Voorbeeld van een archivalische dorsaal op de rectozijde van een oorkonde uit de Bijloke (14de eeuw)

Zowel bij *vidimussen* als bij authentieke kopieën of in het klooster gemaakte afschriften van originele oorkonden blijkt veel belang te zijn gehecht aan het 'bewijs van correctheid' van de overgenomen tekst. Zeer regelmatig, en vooral op oorkonden uit de kloosters van Marquette en Flines, is dorsaal opgetekend dat een *collatio* is gebeurd, dat met andere woorden het afschrift is gecollationeerd op het origineel en niet op een andere, reeds bestaande kopie van het origineel. *Collatio*-notities komen niet enkel als dorsaal voor, regelmatig vallen ze ook te lezen op de plica of omgevouwen boord aan de rectozijde van oorkonden.⁹

Afb. 4 : *Collatio*-nota op de plica (Marquette, 15de eeuw).

⁸ Voor Flines: ADN 31H2/15A: 'vidimus des justices [...]' (veertiende eeuw), 31H2/18: 'J. vidim(it) sur les franchises des Acques' (Ecques) (veertiende eeuw) en wat verder in vermoedelijk dezelfde hand 'originale [...]' in Ballioma' (Bailloul) (veertiende eeuw). Voor de Bijloke: AB A15: op de voorzijde van de oorkonde is onderaan te lezen *hanc litteram habent scabini Gandensis* (veertiende eeuw). Voor Marquette, ADN 33H1/27: 'le original est a l'abbaye d'Ourscamp' (vijftiende eeuw).

⁹ Voorbeelden van *collatio*-notities op de plica, voor Flines: ADN 31H13/190A 'Collation a este faicte a l'original' (begin zestiende eeuw). Soms is ook de naam vermeld

Niet zelden duikt in een middeleeuwse hand ook het woord *transcriptum* op om aan te duiden dat het niet gaat om een origineel maar om een kopie.¹⁰ Deze indicatie komt in het merendeel van de gevallen voor bij vidimussen, maar is ook als dorsaal te zien op gewone (authentieke) kopieën.

Het kopiëren van originele oorkonden is een activiteit die vanaf de tiende eeuw in religieuze gemeenschappen in West-Europa frequent voorkwam. Katrinette Bodarwé, die onderzoek verrichtte naar archiefvorming in religieuze vrouwengemeenschappen in de vroege middeleeuwen, beschouwt dergelijke kopieën op afzonderlijke stukken perkament als 'imitative copies' of 'copies figurées'.¹¹ Ze werden vervaardigd vanuit de bedoeling belangrijke documenten als pauselijke bullen en koninklijke oorkonden te imiteren, om zo het origineel te beschermen en het te vervangen door de kopie. Omdat van het origineel niet alleen het *dispositio* maar ook materiële kenmerken als het handschrift werden geïmiteerd, worden deze kopieën in veel gevallen bestempeld als pseudo-originen. Katrinette Bodarwé vermeldt dat dergelijke kopieën tot de elfde eeuw vooral in vrouwenkloosters werden gemaakt, doch nergens argumenteert zij in hoeverre haar conclusie is gebaseerd op een vergelijkend onderzoek met mannenkloosters. De stelling dat dit fenomeen specifiek zou zijn voor religieuze vrouwengemeenschappen valt dan ook sterk te betwijfelen. Verder zou het uiterst onvoorzichtig zijn om aan de kopieën die in de archieven van de drie bestudeerde cisterciënzerinnenkloosters werden aangetroffen dezelfde functie van 'vervanger van het originele document' toe te schrijven, omdat ze pas ten vroegste in de dertiende eeuw zijn gemaakt. Wél kunnen we ons voor de drie cisterciënzerinnenkloosters aansluiten bij het inzicht van Katrinette Bodarwé dat het kopiëren van originelen op zich, net als de aanwezigheid van dorsale aantekeningen op de oorkonden, het bewijs vormen van een duidelijke actieve betrokkenheid in bij het bewaren en beheren van de oorkondeschat.

van de perso(o)n(en) die de *collatio* heeft/hebben uitgevoerd, voorbeeld ADN 31H13/166C: 'collation faite par Baudelot (Bandelot?) J.' (veertiende eeuw). Voor Marquette, eveneens op de plica: ADN 33H1/25B: *Collatio facta fuit cum originalibus litteris per dominos Jacobum de Breubant, Decanum et Nicholaum Volcardi, ac Jacobum Clabaut dicte ecclesie canonicos* (vijftiende eeuw).

¹⁰ O. GYOTJEANNIN, J. PYCKE, et B.-M. TOCK, *Diplomatique Médiévale*, Atelier du Médiéviste, 2, Brepols, 1993, p. 271. Voorbeeld Flines: ADN 31H2/4 (veertiende eeuw). Voorbeelden Marquette: ADN 33H2/38 (veertiende eeuw), 33H2/39 (dertiende eeuw), 33H2/39A (dertiende eeuw). Voorbeelden Bijloke: C40 en C41 (dertiende eeuw). Andere kopieën uit het Bijlokearchief zijn dorsaal gemarkeerd met een vermoedelijk middeleeuwse rode 'C', voorbeelden: B13, A30, A23, C6.

¹¹ BODARWÉ, 'Gender and the Archive', 124-125.

Sommige aantekeningen, of ze nu van zuiver inhoudelijke dan wel archivalische aard zijn, laten zich niet enkel *in dorso* of op de plica opmerken. Voor het Marquetteklooster worden ze een aantal keren aangetroffen op een afzonderlijk strookje perkament bevestigd aan de zegelstaart van de oorkonde.¹²

Afb. 5 : Voorbeeld van een afzonderlijke nota bevestigd aan de zegelstaart van een oorkonde (Marquette, 13de-14de eeuw).

2. LINK TUSSEN HET LOSSE DOCUMENT EN DE GEBUNDELDE AFSCHRIFTEN

Archivalische dorsalen die de bewarings- en overleveringsvorm van oorkonden verduidelijken, zoals hiervoor is geïllustreerd, hebben alle betrekking op afzonderlijke losse documenten en refereren niet aan een afschriftenbundel.

De meeste andere dorsalen met een archivalisch karakter verwijzen evenwel specifiek naar een cartularium, een inventaris of een andere vorm van registratie waarin verscheidene schriftelijke documenten zijn verzameld en geordend. Het blijkt dan ook interessant na te gaan welke structuurmethode daarbij door de archivaris is gehanteerd, en wat de link is tussen de dorsalen op de losse oorkonden en de tekststructuur en rubricering van, voor deze casus, de laatmiddeleeuwse cartularia.

Het vervaardigen van cartularia in religieuze instellingen in West-Europa vanaf de tiende, elfde eeuw hangt enerzijds samen met de ontwikkeling van een administratief archiefbewustzijn en anderzijds met de groeiende behoefte om de bestaansreden en identiteit van een instelling via schriftelijke juridische bewijzen als rechten, privileges en bezit-

¹² Voorbeelden voor Marquette: ADN 33H3/77: 'lettre de IIII livres de rente perpetuelle pour la capiele Saint Jehan Baptiste, laquelle doivent paier les preceresses de Lille, au Noel et a la Saint Jehan, pour cause de la terre de la vigne' (veertiende eeuw), 33H2/39 (vidimus): *Transcriptum Philipi comitis et Episcopus* (beide dertiende eeuw), 33H2/44A (authentieke kopie): *de winagiis et paiagiis M(argarete) comitisse* (dertiende eeuw). Dergelijke 'afzonderlijke' notities bevestigd aan de zegelstaart werden niet aangetroffen in het archief van de Bijloke noch in dat van het klooster van Flines.

tingen te kunnen legitimeren, niet enkel in het contemporaine heden maar ook voor de toekomst. De manier waarop de oorkondeafschriften in cartularia zijn gegroepeerd en gestructureerd, blijkt sterk afhankelijk van de lokale noden en gewoonten.¹³

Jacques Stiennon, die zich vooral concentreerde op het archiefwezen tot de late middeleeuwen in abdijen en kapittels uit de omgeving van Luik, heeft wat betreft de cartularia drie manieren van klasseren vastgesteld: de alfabetische rangschikking volgens domeinbezittingen, een opdeling volgens juridische status van de goederen, en een groepering van de bezittingen per regio.¹⁴ In dit onderzoek kwam de laatste klasseringsmethode het frequentst voor, veelal gecombineerd met een cijferindicatie per oorkonde, en slechts zelden binnen elke regio in chronologische volgorde. Ook Georges Declercq, die in het kader van zijn onderzoek naar het ontstaan en de evolutie van het archiefwezen in Vlaamse abdijen vanaf de Karolingische periode tot de late middeleeuwen een voortreffelijke analyse heeft gemaakt van menig inventaris en cartularium, constateert dat deze vanaf de dertiende eeuw vooral thematisch en topografisch zijn gestructureerd.¹⁵

De constante die bij de analyse van dorsalen refererend naar een cartularium is vastgesteld, is de combinatie van tekst, cijfer- en letterwerk. Terwijl het tekstuele gedeelte op de inhoud van de oorkonde slaat, verwijzen de Romeinse cijfers, meestal in minuskelvorm en tussen twee puntjes geplaatst, naar de afschriftenbundel of het oorkondeboek.

¹³ Zie G. DECLERCQ, 'Originals and cartularies: the organization of archival memory (Ninth-Eleventh Centuries)', in: K. HEIDECKER, *Charters and the use of the written word in medieval society*, Brepols, 2000, pp.147-170, 160-170; P. GEARY, 'Archival memory and the destruction of the past', in: P. GEARY, *Phantoms of remembrance. Memory and oblivion at the end of the first millennium*, Princeton, New Jersey, 1994, pp. 81-114, 98-107; P. GEARY, 'Entre gestion et gesta', in: O. GUYOTJEANNIN, L. MORELLE et M. PARISSÉ (eds.), *Les cartulaires. Actes de la table ronde organisée par l'Ecole Nationale des Chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 déc. 1991)*, Paris, 1993, pp. 13-26, 16-24; L. MORELLE, 'The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century (Saint-Amand, Saint-Riquier, Montier-en-Der)', in: K. HEIDECKER, *Charters and the use of the written word*, pp. 171-204, 203-204; S. VANDERPUTTEN, 'Transformations in charter production and preservation during the 'Iron Age'', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 7, 2004, pp. 7-30, 9-13.

¹⁴ J. STIENNON, 'Considérations générales sur la bibliothéconomie et l'archivistique médiévales', *Scriptorium*, 1996, pp. 229-238, 234.

¹⁵ G. DECLERCQ, 'Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre', *Scriptorium*, 1996, pp. 331-344, 335-342. Het betreft onder meer de inventarissen en cartularia van de abdijen van Saint-Bertin en Saint-Amand, het kapittel van Sint-Donaas in Brugge, de abdij van Ter Duinen, de abdijen van Ninove en Ravensberg, de abdij van Spermalie en de Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdijen te Gent.

Voor elk van de drie bestudeerde kloosters blijken een of meerdere middeleeuwse cartularia of 'oorkondeboeken' overgeleverd, maar in de manier waarop de verzamelde informatie is gestructureerd en geëxpliciteerd, blijkt nogal wat variatie te bestaan.¹⁶

2.1 De Bijloke

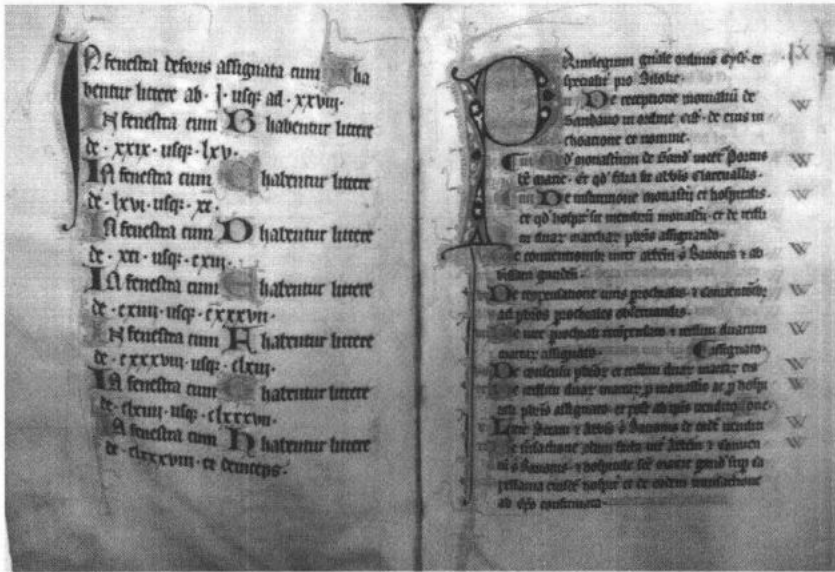
Het prachtig gedecoreerde veertiende-eeuwse cartularium van de Bijloke, 'Rooden Boeck' getiteld, moet wat de structuur betreft veruit het meest efficiënt en gebruiksvriendelijk zijn geweest voor de tijdgenoten die het consulteerden.¹⁷ Het boek vangt aan met een overzicht van de inhoud van acht 'lades', vermoedelijk van een grote kast waarin in de veertiende eeuw alle oorkonden waren gestockeerd.¹⁸ Elke lade was aan de buitenzijde voorzien van een 'venstertje' waarin een letter stond, gaande van de letter 'A' tot de letter 'H', en bevatte een aantal genummerde oorkonden, gaande van Romeins cijfer I tot CLXXXVIII (188). Wat volgt in het cartularium is een volwaardige index waarin de Romeinse cijfers in numeriek oplopende volgorde zijn weergegeven:

¹⁶ Over de structuur en ordening van de afschriften in cartularia tot de late middeleeuwen, zie onder meer DECLERCQ, 'Le classement', 340-342 en E. POULLE, 'Classement et cotation des chartiers au Moyen Age', *Scriptorium*, 1996, pp. 345-355, 350-354.

¹⁷ Er bestaan twee exemplaren van het cartularium, zij het met een verschil in formaat. Beide exemplaren, bewaard in het Bijlokearchief op de site van het hospitaal Maria Middelaars in Gent, bestaan volledig uit perkament en zijn voorzien van hun vermoedelijk oorspronkelijke lederen omhulsel. Hoewel ze beide rode en blauwe verluchtingen bevatten, lijkt het 'grootste' exemplaar iets verzorgder en minutieuser te zijn opgesteld, terwijl het kleinere exemplaar wat slordiger oogt. Ze lijken bijna gelijktijdig door dezelfde hand opgetekend en dragen beide de titel 'Rooden boeck', maar er valt niet te bepalen welk exemplaar eerst werd geschreven, noch of het ene exemplaar als kladversie voor het andere heeft gediend.

¹⁸ Het veertiende-eeuwse titelblad geeft volgende beschrijving: '*In fenestra deforis assignata cum A habentur littere ab I usque ad XXVIII, In fenestra cum B habentur littere de XXIX usque ad LXV, [analoog volgen de lades C, D, E, F en G], In fenestra cum H habentur littere de CLXXXVIII et deinceps.*' Uit de 'proloog'aanvulling van de zeventiende eeuw, die deels is overgenomen van het titelblad uit het zeventiende-eeuwse cartularium van de Bijloke, valt af te leiden dat het archief zich toen op de bovenverdieping van het klooster moet hebben bevonden en qua organisatie waarschijnlijk was gebaseerd op de laatmiddeleeuwse indeling: 'Desen bouck es uut de lade gheteeckent ende toebehoorende inde Byloke ende is ghenaeft den rooden boeck als staet in d'eneghe aude notitien. Inhoudende copie van den principaelste briuen van ons clooster ende hospitaal. Item om d'origenele briuen lichtelick te comen vinden is hier ghestelt in wat laede de zelue ligghen in het contoorken boven ende op elcken brief staet de letter daer mede de laede gheteeckent is daer sij in ligghen.' Over de bewaarplaatsen en de beschermingsmaatregelen van oorkonden en manuscripten in de middeleeuwen, zie STIENNON, 'La bibliothéconomie et l'archivistique', 230-232.

van links naar rechts komen telkens het cijfer voor van Romeins cijfer I tot CLXXXVIII, gevolgd door de 'titel' van de oorkonde en, bij de aanvang van de inhoud van een nieuwe lade, ook de verluchte letters A tot H. Uit de indextiteltjes blijkt dat de oorkonden min of meer zijn gegroepeerd naar de belangrijkste plaatsen waar de Bijloke bezittingen of inkomsten had, maar de numerieke volgorde binnen deze 'groepen' blijkt eerder willekeurig. Er valt geen alfabetische, noch chronologische volgorde te bespeuren, en van een rangorde of hiërarchie naar oorkonder, bijvoorbeeld binnen een groep eerst de pauselijke bullen, dan de grafelijke oorkonden, vervolgens de particuliere enzovoort, blijkt evenmin sprake.

Afb. 6 : Prolog en index uit het Bijloke-cartularium "Rooden boeck" (14^e eeuw).

De Romeinse volgnummers uit het cartularium en de titeltjes waarmee elke oorkonde zowel in de index als boven het eigenlijke afschrift is benoemd, komen in de meeste gevallen ook als dorsale aantekening op de originele oorkonde voor.¹⁹ Er mag dus worden aangenomen dat deze dorsalen op de oorkonden zijn neergeschreven in de periode dat

¹⁹ Veelal gaat het om een identieke overname van de dorsalen in het cartularium. Voorbeelden: AB B36, A23, A11.

het cartularium is vervaardigd, temeer omdat ook de hand van de scribent overeen blijkt te komen.²⁰

Wat meer vragen oproept bij het cartularium van de Bijloke en de corresponderende dorsale aantekeningen, zijn een twaalfstal kapitaalletters die telkens het Romeinse cijfer vergezellen.²¹ Ze lijken lukraak uit het alfabet gerukt en later toegevoegd en verraden geen enkele achterliggende logica. Ze staan allerminst in alfabetische volgorde, komen door elkaar voor en groeperen niet consequent oorkonden onder een eenzelfde noemer. De oorkonden van de graven van Vlaanderen of de burggraaf van Gent vallen bijvoorbeeld nu eens onder de F, dan weer onder de G of K. Omdat deze referentieletters in geen andere bestaande cartularia van deze abdij werden teruggevonden, kunnen ze verwijzen naar een contemporain oorkondeboek dat niet is overgeleverd of, indien ze zijn opgetekend door de scribent van het zeventiende-eeuwse cartularium, kunnen ze duiden op een herklassering van het archief in de zeventiende eeuw.

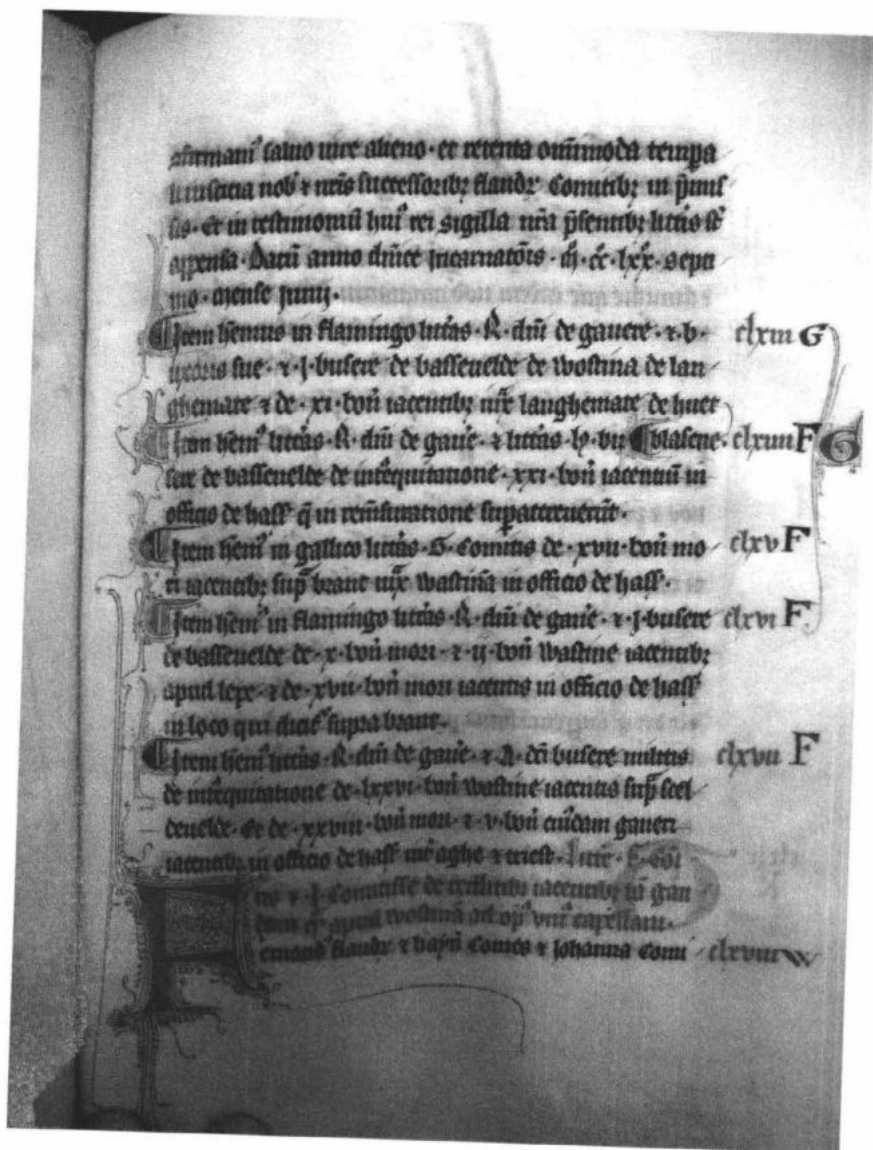
Zowel de veertiende-eeuwse proloog van het cartularium als de oorkondetiltjes in de index en boven de afschriften zijn, net als de corresponderende dorsalen, consequent in het Latijn opgesteld. Van sommige oorkonden is geen volledig afschrift maar enkel een Latijnse bondige inhoudsomschrijving in het cartularium opgenomen, die nadien in het rood is doorstreept. Merkwaardig is dat zich daaronder veel oorkonden bevinden die zijn opgesteld in de volkstaal en ook als dusdanig zijn omschreven.²²

Het feit dat in het cartularium geen enkel afschrift van oorkonden in de volkstaal is opgenomen, doet vermoeden dat de archivaris op eigen initiatief oorkonden in de volkstaal heeft geweerd uit zijn of haar cartularium, of dat er op zijn minst een sterke voorkeur voor Latijnse oorkonden moet hebben bestaan. Toch vraagt deze hypothese enige bedachtzaamheid, temeer omdat ook van andere, vermoedelijk Latijnse oorkonden geen afschrift maar enkel een (doorstreepte) Latijnse omschrijving is opgenomen.

²⁰ Veel middeleeuwse oorkonden echter dragen als dorsaal een Romeins referenciecijfer dat hoger is dan 188 en dat is opgetekend door een andere latere hand, die mogelijk ook de hoofdletters (cfr. voetnoot 21) heeft geschreven. Dorsalen met een Romeins cijfer hoger dan 188 werden in geen enkel (middeleeuws) cartularium teruggevonden. Ofwel kende de 'Rooden Boeck' een tweede volume dat niet is overgeleverd, ofwel kentekende de archivaris eerst de oorkonden met de bedoeling ze nadien te registreren in een oorkondeboek, en is hij daar uiteindelijk niet toe gekomen.

²¹ Het gaat om de hoofdletters X, W, G, F, B, K, T, V, S, M, E en R.

²² Voorbeelden oorkonde CLVIII in het cartularium: *Item habemus litteras in Flamingo [...]*; oorkonde CLVIII: *Item habemus in Gallico litteras M(argarete) comitisse [...]*

Afb. 7 : Indexblad uit het Bijloke-cartularium "Rooden boeck" (14^e eeuw), vermelding van oorkonden opgesteld in andere talen dan het Latijn.

2.2 Het klooster van Flines

De eerste melding van het abdijsarchief van Flines duikt in 1310 op in een getuigenis van een religieuze genaamd Mahaut de Marcoing, naar aanleiding van een geschil betreffende de renten voor de moerasgronden in Bonnances. Uit haar verklaring valt op te maken dat zij zich veertig jaar eerder als kosteres ook ontfermde over het archief, een taak waarvan zij zich bovendien uiterst conscientieus kweet en waarvan zij veel kennis had.²³ In het laatste kwart van de dertiende eeuw werd het archief samen met de kostbaarste kerkobjecten bewaard in de 'trésor' van de kloosterkerk.

Voor de abdij van Flines zijn vier overgeleverde laatmiddeleeuwse cartularia bestudeerd.²⁴ Twee daarvan, cartularia C en D, blijken niet relevant voor dit onderzoek, omdat de weinige volgnummers die er aan de oorkonden zijn gegeven, noch de folionummering van het cartularium, terugkeren als dorsalen.²⁵ Zij bieden dus geen basis voor vergelijking en analyse.

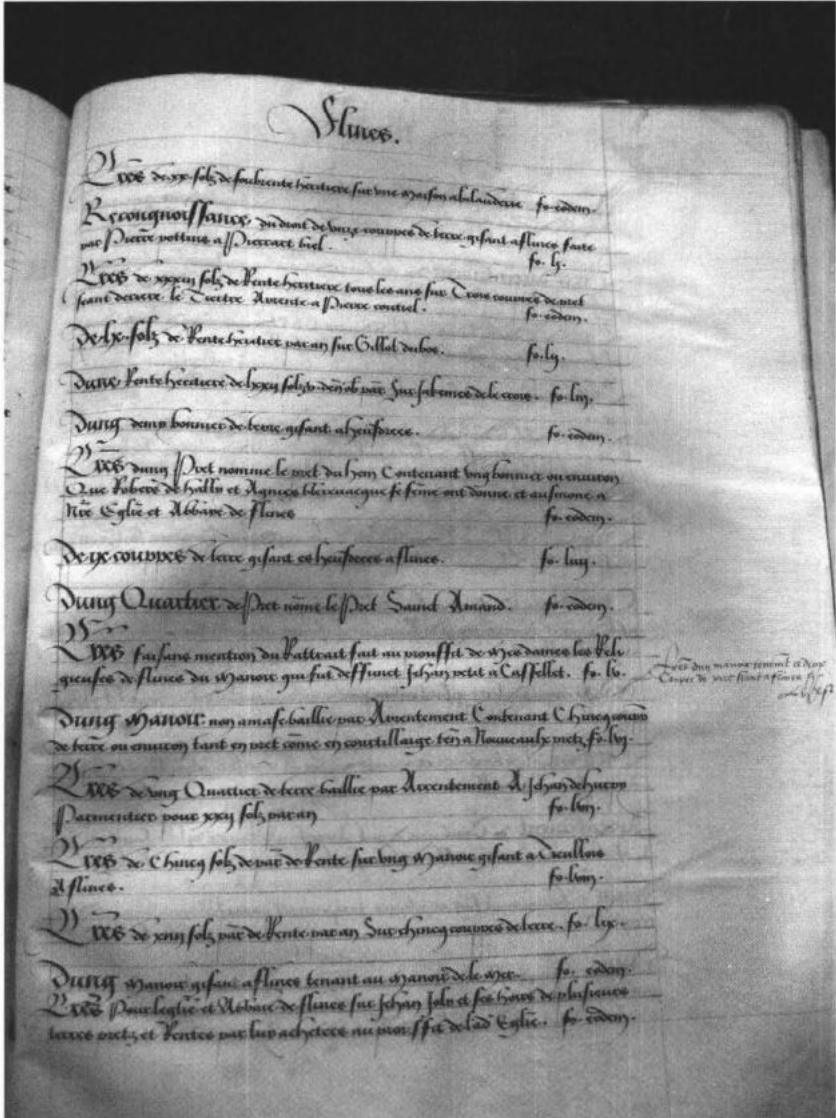
Cartularium A, dat dateert uit 1540 en uit twee afzonderlijke boekdelen bestaat, is van uitzonderlijk groot formaat en werd door messire Bernard Betremieu geschreven in opdracht van de toenmalige abdis, Jacqueline de Lalaing.²⁶ Op elk blad rechts bovenaan is in Romeinse minuskelfijfers de laatmiddeleeuwse folionummering weergegeven, die

²³ E. HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'abbaye de Flines*, Lille, 1873, pp. vi-viii. Het grote aantal originelen dat in zeer goede staat is overgeleverd, bewijst dat ook in de eeuwen daarna de oorkondeschat met veel zorg is beheerd. De originelen verlieten in principe nooit het klooster, wanneer ze als bewijsstuk moesten dienen in een proces werd er consequent een vidimus of in een latere periode een notariële kopie van gemaakt.

²⁴ Voor de beschrijving van deze middeleeuwse cartularia, zie H. STEIN, *Bibliographie générale des cartulaires Français ou relatifs à l'histoire de France*, Paris, 1907, pp. 186-187, nr. 1353: Cartulaire A (dd. 1540), nr. 1354: Cartulaire B (veertiende eeuw met aanvullingen uit de vijftiende eeuw), nr. 1355: Cartulaire C (veertiende eeuw) en nr. 1356: Cartulaire D (vijftiende eeuw). HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'abbaye de Flines*, pp. xi-xiii.

²⁵ ADN, 31H101: Cartularium C (veertiende eeuw) heeft geen inhoudstafel en bevat afschriften die zijn genummerd van I tot XLVIII (48). Deze volgnummers corresponderen op geen enkele manier met de dorsale cijfers van de oorkonden. Inhoudelijk betreft het in hoofdzaak renten- en tiendeninkomsten, grafelijke oorkonden bijvoorbeeld zijn er niet in opgenomen. ADN, 31H102: Cartularium D (vijftiende eeuw) bevat op een paginering bovenaan na geen rubriektitels noch volgnummers. De cover is getiteld *Libertates et privilegia et plura alia*, het binnenwerk omvat in tegenstelling tot cartularium C wel voornamelijk bullen, koninklijke en grafelijke oorkonden. Vermeldenswaardig is dat naast veel afschriften is genoteerd dat op het origineel werd gecollationeerd. Voorbeelden f° 102 en f° 104, *Ego vidi originale et concordat*.

²⁶ ADN 31H98 (deel 1) en 31H99 (deel 2), zie ook HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'abbaye de Flines*, pp. xi-xii.

Afb 8 : Indexblad uit het cartularium A (Flines, 1540).

de referentiebasis vormt voor raadpleging van het werk. De index, die zich in beide delen achteraan bevindt, is ook hier opgebouwd rond de plaatsnamen waar zich de voornaamste bezittingen van de abdij bevonden.²⁷ De toponiemen fungeren er telkens als rubriektitels, de oorkonden die eronder ressorteren zijn een voor een kort beschreven en zijn voorzien van een verwijzing naar het folionummer van het cartularium waar het volledige afschrift van de oorkonde te lezen is. De titeltjes waarmee de oorkonden in de index en boven het afschrift kort zijn aangekondigd, mogen dan wel deels zijn geïnspireerd op de oudere dorsale notities van de oorkonden, bij de contemporaine dorsalen is het enkel het folionummer dat naar het cartularium verwijst. Ze zijn aangebracht door dezelfde hand die hier en daar ook de oude dorsalen inhoudelijk heeft aangevuld.²⁸ De hand van deze dorsalen lijkt evenwel niet dezelfde als die van de scribe van het cartularium.

Een steekproef met een vijftigtal oorkonden leert dat niet alle oorkonden die in het cartularium zijn opgenomen een dorsaal met het corresponderende folionummer bezitten. Op veel oorkonden is wel een dorsaal folionummer te zien dat overeenstemt met cartularium A, maar dat is het product van een latere hand.²⁹

De klassering van de oorkondeafschriften in het veertiende-eeuwse cartularium B van het klooster van Flines is van een andere, eerder thematische aard en weerspiegelt het best de klassering van het kloosterarchief aan het eind van de dertiende en tijdens de veertiende eeuw.³⁰ In de inhoudstafel vooraan worden vijf hoofdstukken beschreven, in volgorde zijn dat de oorkonden betreffende de privileges voor de abdij, discussies en conflicten tussen enerzijds het klooster en anderzijds de burggraaf van Raches en de abdij van Marchiennes, oorkonden in ver-

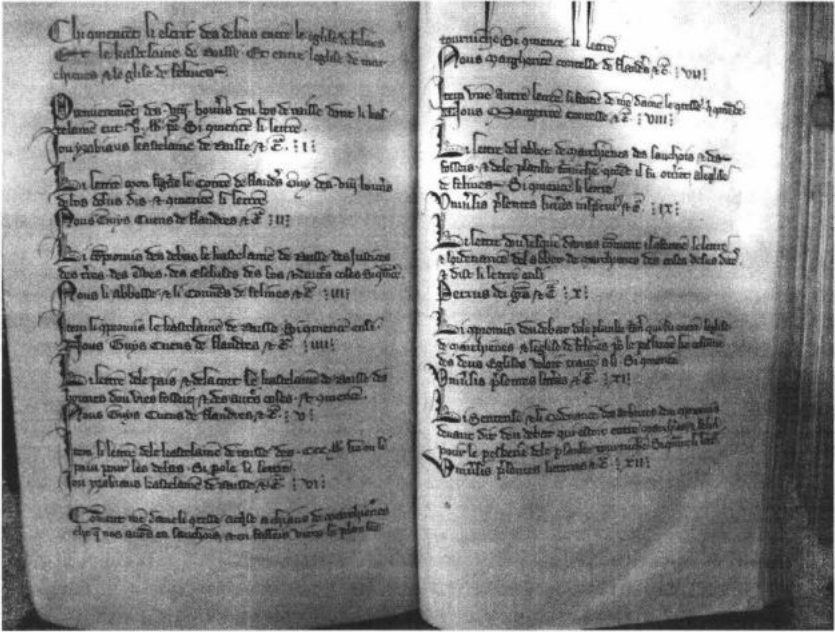
²⁷ ADN 31H98. In deze index is aangekondigd: 'Table du contenu en ce premier volume, contenant toutes les lettres, chartres, privileges et sentences de tous les biens, revenus, seignouries et preeminences appartenantz a l'eglise et abbaye de l'honneur nostre dame lez Flines, chacun villaige apart comme s'ensieult.' Binnen de plaatsnaamrubrieken van de index zijn de oorkonden niet chronologisch geordend, noch volgens oorkonder. De folioverwijzing van de index naar het 'binnenwerk' klopt grotendeels maar scheidt hier en daar soms twee folio's. Wel is meestal aangeduid of het afschrift op de recto- of versozijde van het folioblad te vinden is.

²⁸ Voorbeeld: ADN 31H13/166 (eerste helft zestiende eeuw).

²⁹ ADN 31H3/20. Voorbeeld van een oorkonde met het begin zestiende-eeuwse dorsale folionummer en daaronder het folionummer dat door een latere hand is gekopieerd. Deze latere hand heeft op veel oorkonden zonder zestiende-eeuwse dorsalen nadien de corresponderende folionummers uit cartularium A neergepend.

³⁰ ADN 31H100. De recentste contemporaine oorkonde die is opgenomen, dateert van december 1310. Naar alle waarschijnlijkheid is het cartularium dus vervaardigd rond 1310-1311. HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'abbaye de Flines*, pp. xii - xiii.

band met de inkomsten voor de post 'voedselvoorziening' in het klooster, vervolgens de pauselijke bullen en ten slotte een hoofdstuk met oorkonden handelend over de kapelnijen. De opgenomen oorkonden zijn genummerd met een Romeins minuskelcijfer in oplopende volgorde, maar elk hoofdstuk begint opnieuw met het cijfer één.³¹ Het grootste hoofdstuk telt 183 oorkonden, het kleinste twaalf, dit betekent dat de Romeinse cijfers 1 tot 12 dus zeker vijf keer voorkomen. De archivaris heeft dit proberen op te lossen door in de index per hoofdstuk het cijfer tussen respectievelijk één puntje, drie puntjes, een bloemetje enzovoort te plaatsen. Binnenin het cartularium zijn deze symbooltjes niet hernomen, het onderscheid tussen de opeenvolgende hoofdstukken en reeksen volgnummers wordt daar gevormd door de uithangende letters 'A' tot 'E', die overeenkomen met respectievelijk hoofdstuk één tot vijf.³²

Afb. 9 : Index uit het cartularium B (Flines, 14e eeuw).

³¹ ADN 31H100. Ook hier wordt binnen de hoofdstukken geen chronologische volgorde van de opgenomen oorkonden geconstateerd. Opvallend is ook dat, rekening houdend met de aanzienlijke dikte van het cartularium, er geen folionummering is gehanteerd.

³² Het is niet duidelijk of deze uithangende letters contemporain zijn met het cartularium of van daarna dateren. Het feit dat in de uitgebreide inhoudstafel de 'hoofdstukletters' 'A' tot 'E' nergens voorkomen, doet vermoeden dat ze later zijn toegevoegd teneinde de consultatie van het oorkondeboek efficiënter te laten verlopen.

Elk oorkondeafschrift in cartularium B is door de scribe minutieus gekopieerd naar het origineel en draagt een titeltje dat grotendeels overeenkomt met dat uit de inhoudstafel.³³ Enkel hoofdstuk vier of 'D', dat de pauselijke bullen groepeert, vormt hierop een uitzondering. Zowel de omschrijving in de inhoudstafel als de afschriften zelf zijn er vervangen door uitgebreide samenvattingen waar vaak een persoonlijke uitlating aan is toegevoegd.³⁴

In beide cartularia 'A' en 'B' zijn de afschriften overgenomen in de taal van de oorkonde - hetzij Latijn, hetzij Middelfrans -, maar de proloog, de beschrijving van de hoofdstukken en de rubriektiteltjes zijn alle in het Middelfrans geredigeerd.

Het blijkt niet eenvoudig aan de hand van de dorsalen de oorkonden in dit cartularium terug te vinden. De dorsale indicaties met een letter lijken van een latere hand en komen hoe dan ook niet overeen met de vijf corresponderende hoofdstukken. Dorsalen die enkel uit een Romeins minusculecijfer bestaan verwijzen evenmin naar het juiste afschrift in het cartularium met hetzelfde cijfer. Een aantal keren wordt het afschrift in het cartularium wél teruggevonden onder een Romeins cijfer dat in de buurt ligt, maar dit komt zo weinig voor dat dit misschien eerder als toeval kan worden beschouwd. De scribe/archivaris van dit cartularium blijkt dus niet systematisch de originele oorkonde met een dorsaal te hebben gemarkeerd, op het moment dat hij er een afschrift van maakte.

2.3 Het Marquetteklooster

Het eerste en oudste deel van het cartularium van het Marquetteklooster bij Rijsel stamt uit het einde van de dertiende eeuw en werd vermoedelijk in de vijftiende eeuw 'herschreven' door een tweede hand.³⁵

³³ HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'abbaye de Flines*, p. xii.

³⁴ ADN 31H100, voorbeeld toevoeging aan oorkonde III: 'Cis est bons car il est a tous-jours'; voorbeeld oorkonde XV: 'Et est tres bons'.

³⁵ Bibliothèque Nationale (Bib. Nat.), Ms Latin n° 10967. Zie ook STEIN, *Bibliographie générale*, nr. 2360, pp. 324-325 en M. VANHAECK, *Cartulaire de l'Abbaye de Marquette*, Lille, 1937, pp. xvi-xxii. De tweede hand kopieerde de meeste originelen nog eens opnieuw in hetzelfde cartularium, weliswaar niet in dezelfde volgorde. De eerste en oudste hand situeert Vanhaeck eind dertiende, begin veertiende eeuw, contemporain met de 'Mémoires' die door een niet nader genoemde religieuze van het klooster zouden zijn opgesteld. Vanhaeck suggereert evenwel niet dat beide documenten door dezelfde persoon zijn geredigeerd.

Evenmin als het cartularium B van het klooster van Flines is het middeleeuwse cartularium van het Marquetteklooster gebaseerd op een unieke nummering. Inhoudelijk zijn in het cartularium in hoofdzaak grafelijke en private oorkonden opgenomen, maar bijvoorbeeld geen enkele pauselijke bulle. De oudste index, waarvan het eerste deel zich vooraan bevindt en het tweede deel pas een eind verder in het cartularium³⁶, bestaat uit twee kolommen waarin de oorkondeafschriften onder elkaar worden aangeduid met een Romeins minuskelcijfer, gevolgd door een titeltje bestaande uit een summere inhoudsomschrijving. Opvallend hierbij is dat zowel Latijnse als Middelfranse 'afschrift'-titeltjes door elkaar worden gebruikt.³⁷ De geografische ligging van de belangrijkste bezittingen of inkomsten van de abdij vormen alweer duidelijk de basis voor de groepering van de afschriften, met dien verstande dat alle oorkonden die een gelijkaardige inhoud kennen, onder hetzelfde nummer ressorteren. Zo vallen de zes oorkonden handelend over de tienden van Bersée bijvoorbeeld alle onder hetzelfde Romeinse cijfer 2.

Binnenin komen zowel de indextiteltjes als de Romeinse cijferindicatie veelal op identieke wijze terug boven de afschriften van de oorkonden. Naast sommige afschriften duikt hier en daar echter een tweede Romeins cijfer op in de marge, weliswaar iets kleiner geschreven maar vermoedelijk wel van dezelfde hand.³⁸ Na vergelijking blijkt deze tweede cijfercombinatie systematisch te slaan op het oorkondeafschrift, meer bepaald op de *datatio*. De archivaris heeft telkens de voluit geschreven datum in de marge omgezet in cijfers, maar heeft daarbij enkel de tientallen en eenheden vermeld. Bij een oorkonde uit 1234 bijvoorbeeld valt in de marge enkel '34' te lezen, hetgeen uiteraard voor extra verwarring zorgt.

De rommelige structuur van het cartularium is daarmee wel opgehelderd, de link met de dorsalen op de originele losse oorkonden van het klooster van Marquette blijft uit. De middeleeuwse dorsalen beper-

³⁶ Bib. Nat. ms. 10967. Het eerste deel vooraan in het cartularium bevat de oorkondecijfers I tot CXXXIX (139), het tweede deel bevindt zich op folio 81 en loopt van 'C et XL' (140) tot 'C et LVIII' (158). De index van de tweede hand, die is neergeschreven op de folio's 144 r° tot 145 r°, loopt slechts tot Romeins cijfer LXII (62). Veel afschriften die op de folio's daarna voor een tweede keer zijn gekopieerd, zijn niet voorzien van een Romeins cijfer.

³⁷ Bib. Nat. ms. 10967, f°s 1 r° tot 2 r°, nr. XXXII: *De decima de Diergnau*, nr. LXI: 'Del castiel de Mortaigne'.

³⁸ Bib. Nat. ms. 10967, voorbeeld op folio 155 r°. Het betreft hier vooral de tweede reeks afschriften uit het cartularium.

ken zich doorgaans tot een korte inhoudelijke beschrijving van de oorkonde, in tegenstelling tot de indicaties uit de eeuwen daarop. Hier en daar valt, soms nog amper zichtbaar met het blote oog, een Romeins cijfer te bespeuren. Meestal zwevend, en totaal niet in de buurt van de tekstuele dorsale notities.³⁹ Hoewel na een steekproef blijkt dat deze Romeinse cijfers enkel als dorsaal voorkomen op oorkonden daterend uit de dertiende en het vroege begin van de veertiende eeuw, en dus mag worden verondersteld dat ze contemporain zijn met het ontstaan van het cartularium, blijken ze niet aan elkaar te refereren.

3. VERZAMELEN EN BEWAREN, BEHEREN EN ORGANISEREN: CONCLUSIES

Dorsalen zijn ontstaan uit de praktische nood om de groeiende verzameling van bewaarde oorkonden binnen een instelling te beheersen. Aanvankelijk vaak aangebracht op de verso van het gevouwen document, met de intentie snel de inhoud van het originele losse document te kunnen opnemen zonder het te openen of te beschadigen, evolueerden ze tot ware gesystematiseerde geheugensteunen of 'codes' voor de organisatie van het archief.

De oudste middeleeuwse dorsale notities van de drie bestudeerde kloosters, louter tekstueel en inhoudelijk van aard, vormen in veel gevallen wel de basis voor de latere rubricering of titulatuur in een cartularium, initieel verwijzen ze niet naar een extern document. De losse oorkonde blijft een afzonderlijke informatiedrager, de notities hebben een betekenis op zich. De dorsale cijfermatige referenties naar de afschriften daarentegen zijn meestal gelijktijdig met het oorkondeboek ontstaan. Zij vormen de link tussen het losse document en het grotere geheel of het corpus waarin de inhoud is overgenomen, maar hebben op zich inhoudelijk geen betekenis.

De manier waarop de oorkondeschat binnen de drie cisterciënzerinnenkloosters was geklasseerd, georganiseerd en toegankelijk gemaakt, werd bepaald door de eigen noden en gewoonten in de instelling. Zo varieert onder meer het basiscriterium voor het ordenen en structureren van de gebundelde informatie in hun middeleeuwse cartularia. Topografische groeperingen komen voor naast thematische, al blijkt de eerste een zekere voorkeur te hebben genoten. Een chronologische volgorde blijkt evenwel net als een sortering per oorkonder van veel geringer belang. Ook het taalgebruik kan de lokale voorkeur illustre-

³⁹ Voorbeelden: ADN 33H1/24, 33H1/23, 33H1/22, 33H2/47 en 47A, 33H2/44A.

ren. In de Gentse Bijloke prefereerde men in de veertiende eeuw zowel voor de dorsalen als voor het cartularium nog duidelijk het Latijn, terwijl op dat moment in de kloosters van Flines en Marquette reeds een omschakeling naar de volkstaal valt waar te nemen.

De middeleeuwse cartularia van de drie cisterciënzerinnenkloosters getuigen alle van een 'intern' referentiesysteem, het ene wat transparanter dan het andere. Via een index kan worden getraceerd waar het afschrift zich binnenin bevindt, hetzij via een verwijzing naar het folio-nummer, hetzij op basis van het volgnummer dat aan een afschrift is toegekend.

De link tussen de originele oorkonde en haar afschrift werd niet uit het oog verloren. De referenties uit de index werden als dorsale notitie op het origineel aangebracht, teneinde te kunnen achterhalen van welke oorkonden een afschrift was gemaakt, en wáár in het cartularium het zich bevond. Althans, dat moet de intentie zijn geweest, want het referentiesysteem is nog regelmatig onderhevig aan uitzonderingen. Enerzijds duiken nog regelmatig foutieve folioverwijzingen op, anderzijds blijken veel originelen geen of onjuiste dorsale verwijzingen te dragen. Niettemin kunnen deze dorsalen worden beschouwd als een degelijke poging van laatmiddeleeuwse archivariissen om hun archief beter te organiseren en toegankelijker te maken. Daarbij is niet alleen rekening gehouden met de tijdgenoten, maar evenzeer met archiefconsultaties door de daaropvolgende generaties. Georges Declercq heeft het, aansluitend bij de conclusies van Cornelis Dekker, zelfs over een vernieuwd archiefbewustzijn en een nieuwe attitude ten aanzien van geschreven documenten en akten vanaf de dertiende eeuw, na drie eeuwen van zware verwaarlozing van de originelen na optekening in een cartularium.⁴⁰

Onderzoek naar archiefvorming en archiefbewustzijn in religieuze instellingen in onze gewesten vanaf de Karolingische periode leidde onder meer tot de vaststelling dat men net in de dertiende eeuw, waarvan het laatste kwart wordt gekenmerkt door een explosieve toename van het gebruik van oorkonden als schriftelijk bewijs voor een rechtshandeling, stilaan evolueert naar een meer efficiënt en gebruiksvriendelijk klasseringssysteem van het abdij- of kloosterarchief.⁴¹ De onvolmaaktheid in het gebruik van referenties in de cartularia en op de losse oorkonden van de drie besproken cisterciënzerinnenkloosters kan dus enerzijds binnen deze evolutie worden gezien. Anderzijds kan die ook

⁴⁰ DECLERCQ, 'Le classement', 344.

⁴¹ DECLERCQ, 'Le classement', 335; STIENNON, 'La bibliothéconomie et l'archivistique', 233.

worden gezocht in het feit dat de drie kloosters nog relatief 'jong' waren en wellicht nog niet zozeer de behoefte voelden om hun in verhouding eerder 'kleinere' oorkondeschat aan een helder en sluitend klasseringssysteem te onderwerpen. In dat opzicht kunnen de cartularia van de drie kloosters misschien nog eerder worden beschouwd als *memoranda* dan als echte werkinstrumenten.

Een eerste vergelijking van de dorsalen en de structuur van cartularia in cisterciënzer mannenkloosters met die van de cisterciënzerinnenkloosters in het graafschap Vlaanderen vanaf de dertiende eeuw leverde op het eerste gezicht nog geen noemenswaardige bijzonderheden of verschillen op.⁴² Een diepgaander onderzoek, dat in het verlengde van deze bijdrage is gepland, zal deze hypothese wellicht kunnen bevestigen of nuanceren.

Het elfde-eeuwse besef dat men er alle belang bij had het diplomatische patrimonium te koesteren als schriftelijk bewijs voor legitimatie en vrijwaring van het statuut, de rechten en de identiteit van de religieuze instelling, blijkt ook in de eeuwen daarna nog sterk aanwezig. Verder vergde het verschriftelijkingsproces, dat zich vooral in de late middeleeuwen in onze gewesten in versneld tempo verderzette en een exponentiële groei van geschreven documenten teweegbracht, een verhoogd administratief en structureel inzicht in het beheer ervan.

⁴² DECLERCO, 'Le classement', 335-340.